

Jacek Jagielski, Dorota Grubba-Thiede

„ZAWSZE ZACZYNAŁEM OD MIEJSCA”

KRZYSZTOF MAZUR w polu sztuki alternatywnej

Krzysztof Mazur, przy całej swojej dyskrecji, jest konstruktorem miejsc efemerycznych, ustanawiając sobą symboliczne axis mundi. Niemal rytualnie ponawiane przez niego pracochłonne działania organizacyjne, owocują bodaj najbardziej konsekwentną i długą historią pojawiania się wokół niego zmiennych wspólnot, podejmujących stawiane przez niego intelektualne wyzwania.

Jacek Jagielski

SKONCENTROWANE PRZESTRZENIE

Wydarzenia artystyczne zawsze współkreowali ludzie, którzy mieli potrzebę generowania nowych zjawisk w kulturze i partycypacji w sztuce. To oni byli często głównymi sprawcami zdarzeń artystycznych, przyczyniając się do powstawania znaczących miejsc – ośrodków sztuki na kulturalnej mapie Polski. Ta bogata aktywność, której nie sposób wliczyć, tworzy twórczy ferment i od zawsze umożliwiała spotkania artystów, krytyków i teoretyków sztuki. Dawała możliwość konfrontacji, poznania i wymiany myśli. Była ważnym kołem zamachowym szerokiego ruchu integracji środowiska, artystów poszukujących i eksperymentujących, a ogół działań był dopełniany refleksją teoretyczną. Przełom lat 80. i 90. to okres, w którym Krzysztof Mazur zainicjował autorskie wy-

darzenia kulturalne. Od tego czasu odbyło się wiele spotkań artystycznych, wystaw, prezentacji czy sympozjów, a jego zaangażowanie i nieustająca aktywność w tym obszarze, trwa do dzisiaj. Obecnie realizuje on autorski rozbudowany, projekt artystyczny z cyklicznie następującymi po sobie etapami oraz kolejnymi odsłonami pod wspólnym tytułem *Koncentracja*. Jest to trwające w czasie wydarzenie artystyczne skupiające zapraszanych uczestników powiązanych ze sztuką, nauką i kulturą, którego animatorem, a także kuratorem jest sam Krzysztof Mazur, wraz z powołaną przez niego Kultywacją Artystyczną Planta, z siedzibą w Biskupicach koło Torunia. Skupia ona grono artystów ze środowiska toruńskiego oraz twórców zapraszanych z całej Polski. Organizowane są coroczne edycje ja-

ko oddzielne projekty tematyczne, do których odnoszą się uczestnicy przedsięwzięcia. Służą one polaryzacji zarówno poglądów artystycznych, jak i twórczych aktywności. Odbywające się sympozja stanowią ważny element działalności, inicjując corocznie założenia całego projektu, koncentrują pod wspólnym hasłem poglądy teoretyków i krytyków sztuki, postawy naukowców oraz licznego grona artystów. Przedsięwzięcie o takiej formule, skali i charakterze realizowane obecnie, to unikatowe i cenne wydarzenie artystyczne. Towarzyszą tymże działaniom spotkania, liczne pokazy, panele dyskusyjne, prezentacje autorskie, a finalizuje je organizacja wystaw w galeriach połączona z wydaniem katalogu podsumowującego efekty przedsięwzięcia. Wyjątkowość tego projektu polega też na jego

otwartości i konsekwentnej ciągłości, a zarazem zmienności tematycznej i aktualizacji podejmowanych tematów. Program nastawiony jest przede wszystkim na indywidualnego artystę i jego punkt widzenia wobec problematyki świata oraz interpretacje zjawisk w otaczającej nas i szeroko rozumianej przestrzeni. Tu twórca jest na pierwszym planie ze swoją osobowością, kreacją, personalnym ujęciem tematu i odmiennością pojmowania problemów. To wbrew pozorom ważny element definiujący ten etap całej koncepcji. Kolejno następujące odsłony projektu, jak wystawa w galerii, oprowadzanie kuratorskie, spotkania czy organizowane tam panele dyskusyjne, mają już zupełnie odmienny charakter i rządzą się innymi prawami. Zaproszenie uczestników do projektu jest w gestii kuratora Krzysztofa Mazura, od niego zależy również formuła spotkania i jego przebieg. To specyficzny filtr kuratorski. Skutkuje to spotykaniem twórców o różnych preferencjach oraz reprezentujących

różne dyscypliny artystyczne. Jednakże, pomimo różnic, wytwarza się dosyć szczególna atmosfera, w której gremium uczestników znajduje porozumienie. Daje się ponadto zauważyć delikatną nić przewodnią twórczego dyskursu łączącą całość tego rozbudowanego przedsięwzięcia artystycznego. W trakcie spotkań panuje atmosfera zrozumienia, inspiracji i konstruktywnej krytyki – sprzyjając poszukiwaniu wspólnych obszarów i definiując zaistniałe kontrowersje. Program projektu zakłada, że jako uczestnicy i odbiorcy stajemy wobec reakcji innych osób i wobec odmiennych opinii, spotykamy się z indywidualnym postrze-

Koncentracja, Kultywacja Artystyczna Planta w Biskupicach, na pierwszym planie rzeźba Katarzyny Adaszewskiej, *Ziemię przyjmę* (2017), spotkanie wielkanocne *Pamiętka z nieba*, kurator Krzysztof Mazur, fot. Małgorzata Mazur

ganiem, zaskakującym kojarzeniem, często zbieżnych ideowo problemów.

Idee poszczególnych etapów *Koncentracji* pozostają nadal obecne i często wpływają na dalszy ciąg twórczych poszukiwań uczestników projektu. Generują szeregi nowych, innych niż poprzednio skojarzeń, znajdując odbicie w wypowiedziach twórców. Echa spotkań słyszalne są w późniejszych konfrontacjach, wzbogacając dyskurs o często odmienne postrzeganie uprzednio zaobserwowanych zjawisk. Przeplatają się podejmowane wątki tematyczne, ścierają się opinie i definiowane są kolejne zależności. Projekt jest miejscem na rozmowę, pytania, kontemplacje oraz analityczne spojrzenie na przedstawiane kwestie pod innym kątem – wspiera weryfikację własnego wcześniejszego osądu. *Koncentracja* to spotkania w atmosferze konstruktywnej motywacji, zakłada uczestniczenie twórcy w specyficznej i intuicyjnie określonej, interdyscyplinarnej przestrzeni współdziałania.

Projekt „Galerii Nad Wisłą” – jej lokacja i remont – rozpoczęcie 40 lat temu

Spotkania twórcze w cyklu „Sztuka w domu” – rozpoczęcie 35 lat temu

Działalność Fundacji Praktyk Artystycznych „i...” – rozpoczęcie 30 lat temu

Strefa Kulturywacji Artystycznej PLANTA w Biskupicach – ustanowienie 15 lat temu

Krzysztof Mazur (2023)²

Emanacja uważności, skupienia i szepu pozostaje tajnikiem zarówno krytyczno-medytacyjnej twórczości Krzysztofa Mazura, jak i jego działalności kuratorskiej, rozwijanej międzydziedzinowo od ponad czterech dekad. Głęboka potrzeba wymiany myśli i zarazem odkrywania wartości kreatywnych u każdej zapraszanej osoby, przypomina proces uwalniania wewnętrznych mocy. Krzysztof Mazur, przy całej swojej dyskrekcji, jest konstruktorem miejsc efemerycznych, ustanawiając sobą symboliczne *axis mundi*. Niemal rytualnie ponawiane przez niego pracochłonne działania organizacyjne, owocują

bodaj najbardziej konsekwentną i długą historią pojawiania się wokół niego zmiennych wspólnot, podejmujących stawiane przez niego intelektualne wyzwania. Obserwując materiały dokumentacyjne nasuwa się analogia do funkcji filozofa-dyrygenta – po trosze też do laboratoryjności relacji, które budował Kurt Schwitters, autor ma-

Krzysztof Mazur, *Cztery drzewa w skrócie*, 1994, na wystawie indywidualnej *Miejsca szczególnie odświeżone*, BWA Bydgoszcz, w ramach ogólnopolskiej wystawy *OIKOS*, fot. Krzysztof Mazur

łych „kapliczek przyjaźni” kumulowanych w coraz większej strukturze *Merzbau*. Krzysztof Mazur wyznaje, iż zaprasza ludzi, którzy przy okazji niekiedy są artystami, ale to jest mniejszość. Interesują go najbliższe miejsca i osoby, które inspirują, a zarazem jednoczą. Oddziałuje na otoczenie poprzez spokój, uważność, budując między uczestnikami skupienie. Powstają realizacje artystyczne skutkujące rodzajem wystawy i prezentacji. Wytrąca się prawda w relacjach wraz z odczuwalnymi sygnałami duchowości. Dyskusje są efemerycznym, bardzo istotnym wynikiem wszystkich spotkań, współtworzone przez

ludzi z różnych dziedzin, m.in. filozofów, naukowców, teologów. Pozwalają zwerbalizować poglądy, dociekać ich we wzbogacających dialogach, w wolnym dla wszystkich dostępie i nieograniczonych czasowo ramach. Stawiane przez Krzysztofa Mazura tematy są rodzajem pytania, do którego każdy ma okazję się ustosunkować. Transkrypcje tych narracji publikowane są niekiedy w materiałach podsumowujących wydarzenia, np. po *Ogólnopolskich Spotkaniach Twórców*. Jacek Jagielski wskazuje na wielkość i siłę osobowości Krzysztofa Mazura, który „w tym wszystkim jest cały zanurzony, co jest precedensem i nie ma właściwie analogii w kulturze współczesnej. Nikt poza nim nie zorganizował tylu wspólnotowych wydarzeń na taką skalę i w tak cyklicznie rozciągnięty na kolejne dekady sposób. Jest mu to potrzebne”³.

Swoje sięgające praźródła, bogate semantycznie rzeźby Krzysztof Mazur naznacza współczesnym, intelektualnym warsztatem ostrego widzenia. Niemal od początku otwierał swoją sztukę, przekraczając zobowiązania kultury naszego konty-

Prelekcja Zofii Kaczmarek, projekt *Palcem po niebie*, 2018, z cyklu *Koncentracja*, Kultywacja Artystyczna Planta w Biskupicach, fot. Małgorzata Mazur

mentu. Poszukiwał tlenu nie tylko w praktykach buddyzmu, ale też zakładał w swoich pracach uczestnictwo istot pozaludzkich, intuicyjnie antycypując postulaty metahumanistyki i transhumanistyki m.in. Wolfganga Welscha, postrzegającego *continuum* natury bez szczególnego wywyższenia człowieka⁴.

Symptomatyczną kompozycją była np. *Huśtawka*, z początku lat 90. – poetycki obiekt kinetyczny poruszany podmuchami wiatru. Artysta zrealizował go wysoko, przez wytyczenie jednego przesła w partii nieistniejącego wtedy dachu, zamieniając nieczynny kościół poewangelicki w osobliwy postument⁵. Kolistą szalkę kompozycji wypełniał ziarnami, którymi częstowały się nadlatujące ptaki.

W 1994 wytyczył niezależne przestrzenie w odpowiedzi na zaproszenie duetu kuratorów do projek-

tu *Oikos* – pierwszej edycji spotkań interdyscyplinarnych organizowanych w Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. Opracował rozległy, wieloobiektowy, autorski pokaz pt. *Miejsca szczególnie odsłonięte*, którego kontekstem wydaje się filozofia Maurice’a Merleau-Ponty’ego i jego egzystencjalizm fenomenologiczny⁶. W 1996, w ramach *Oikos III*, skonstruował m.in. paraarchitektoniczną, monumentalną, a zarazem osobistą instalację z motywem „zapadającego się dachu” (pt. *Dom I*), której dalekim echem wydają się praktyki, jakie podejmował Gordon Matta-Clark. Kolejnym gestem był „odwrócony dom” (*Dom II*), zrealizowany w Toruniu, w surowym budynku na starym mieście, gdzie artysta zaanektował dwie kondygnacje, jakby w strategii *Merzbau* Kurta Schwittersa. Ewoluujujący w latach 1994–1997 projekt *Oikos* skupiał ponad pięćdziesiąt pokazów indywidualnych, tworząc rodzaj horyzontu postaw osobnych. Jak diagnozowała Maria Janion, była to społeczność „galerników wrażliwości”, wychylnych w przyszłość, reagujących na

przemiany świata⁷. *Dom I* oraz *Dom II* Krzysztofa Mazura docierał do progu intersubiektywnych zjawisk, rezonując ze stopniowym, globalnym potęgowaniem sytuacji „bez-domności”, znikania kondycji „obywateli świata” na rzecz statusów „tułacza, emigranta, odmienca, odrzuconego, żebraka, sieroty, uchodźcy, artysty... [...] wolności, wykorzenia, alienacji, samotności, niewoli, cierpienia, ruiny...”⁸.

Intuicje o funkcjonowaniu wspólnotowym (nie narcystycznym) rozwijał Krzysztof Mazur od najwcześniejszych lat. Jeszcze jako student w Pracowni Rzeźby Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, Barbary Bieniulis-Strynkiewicz i następ-

nie Adolfa Ryszki, inicjował od lat 80. XX wieku alternatywne przestrzenie wystawiennicze i problemowe wydarzenia, których był kuratorem⁹.

Sztuka Krzysztofa Mazura wniosła do środowiska Torunia oraz Polski

Trud, 2020, kurator Krzysztof Mazur, z cyklu *Koncentracja*, Kultuwacja Artystyczna Planta w Biskupicach, fot. Małgorzata Mazur

Krzysztof Mazur, *Filar*, 2011, w ramach ogólnopolskiej wystawy *Gdziekolwiek jesteś*, kurator Krzysztof Mazur, Galeria Sztuki Wozownia w Toruniu, fot. archiwum artysty

sublimującą, zarazem transawangardową odwagę, o wyczuwalnych pierwiastkach wspólnych z arte povera, land artem, environments, performansem, anarchitekturą i refleksją protoekologiczną. W 1982, wspólnie z Iwoną Mazur (Chmielewską), rozpoczął działania na rzecz powstania nowego miejsca – Galerii Nad Wisłą, podejmując współpracę z Marianem Stępakiem. W 1992 Mazur zainaugurował działania Fundacji Praktyk Artystycznych „i”, wspierając aktywności twórcze postrzegane zwłaszcza „jako drogi duchowego rozwoju. Kreując i wspomagając wszelkie inicjatywy kulturalne, które są bliskie sztuce pogranicza, opartej na związku życia z twórczością. [...] Wydając katalogi, foldery, zaproszenia ...”¹⁰.

W kolejnych latach realizował cykliczny, oddolny program *Sztuka w domu*, katalizując wypowiedzi laboratoryjne, niejednokrotnie intymne.

Od 1984 Krzysztof Mazur zasilil społeczność pracowników Zakładu Rzeźby WSP UMK, od 1990 jako asystent Pracowni Rzeźby Adolfa Ryszki. W 1994, w warszawskiej alternatywnej Galerii Dziekanka, otworzył wystawę indywidualną pt. *Miejsca szczególnie narażone na odsłonięcie*. Przez szereg lat rozwijał kuratorskie, interdyscyplinarne wydarzenia, m.in.: od 1992 *Wystawy Wielkanocne (Widnokres [1998]; Znamiona znaku, [1999])* oraz *Ogólnopolskie Spotkania Twórców* (m.in.: *Wkręgu kwadratu [1992]; Relacje odwrotne [1993]; Oblicza przemian – przemijań [1994]; Za-kres widoczności [1996] czy Przerwa in perpetuum [1999]*), które ustanawiały uważną, otwartą, międzypokoleniową strefę wymiany sztuki, energii, wartości intelektualnych, emocjonalnych.

Artysta przechowuje precyzyjną pamięć o objawieniach artystycznych, płynących tyleż z wystąpień wykształconych ludzi sztuki (jak Maciej Szańkowski, Jacek Jagielski, Marek Zacharski, Anita Oborska-Oracz, Grzegorz Borkowski, Katarzyna Adaszewska, Alicja Majewska, Wiesław Smużny, Christos Mandzios, Mirosława i Kazimierz Roheccy, Tomasz Wendland, Jerzy Ludwiński, Andrzej

Wojciechowski), co z działań samorodnych talentów, którzy w życzliwych, nieopresyjnych warunkach, dają z siebie wszystko, ujawniając żywiołowość i charyzmę (np. muzyk i performer Waldemar Bochniarz, fotograf Witold Bargiel)¹¹. Podkreśla, iż w spotkaniach tych chodzi wyłącznie o wymianę, współpracę, synergę.

Od 2. połowy lat 90. wsparciem w intuicjach kuratorskich Krzysztofa Mazura łączonych z życiem prywatnym jest żona Małgorzata Mazur, subtelna i wszechstronnie utalentowana osoba. Jej obrazy oraz fotografie przepełniają tajemnicą, wręcz pulsacją podskórnego życia i światła.

Wiesław Smużny w 2001 podkreślał, iż filozoficzny potencjał, proponowanych przez Krzysztofa Mazura problemowych kluczy, ma właściwości mobilizujące dla środowiska twórczego. Jego perspektywy myślowe stają się impulsem wybudzającym ludzi sztuki z impasu zwątpień.

Sam Krzysztof Mazur nigdy nie podchodzi do projektów w sposób inżynierski, dopiero z czasem utworzone spontanicznie konstelacje wspólnot zaczynają się układać w atrakcyjną historię. Ze społeczności zapraszanych ponad dwustu twórców, w jubileuszowej wystawie udział wzięli m.in.: Katarzyna Adaszewska, Anna Bochenek, Andrzej Borcz, Grzegorz Borkowski, Bogdan Chmielewski, Elżbieta Jabłońska, Jacek Jagielski, Dorota Jajko-Sankowska, Sebastian Kłosowski, Anna Kola, Stanisław Kościński, Wojciech Kowalczyk, Tomasz Matuszewicz, Sławomir Marzec, Małgorzata i Krzysztof Mazurowie, Zbigniew Mikielewicz, Marzanna Morozewicz, Agnieszka Niezgodna, Anita Oborska-Oracz, Paweł Otwiński, Jarosław Perszko, Marcin Plichta, Maria Przybylska, Mirosława i Kazimierz Roheccy, Aleksandra Simińska, Wiesław Smużny, Małgorzata Sobiecka, Maciej Szańkowski, Piotr Tołoczko, Zygmunt Trzeźniowski, Bogdan Wajberg, Maria Wasilewska, Katarzyna Wesołowska-Karasewicz, Grzegorz Witek, Marek Zacharski.

Mazur podejmuje działania oddolne, wręcz niszowe. Np. projekt *Palcem*

Anita Oborska-Oracz, *Studnia*, 2014, *MORA versus JARYŁA*, kurator Krzysztof Mazur, z cyklu *Koncentracja*, Kultywacja Artystyczna Planta w Biskupicach, fot. Małgorzata Mazur

po niebie (2018) współtworzyła Zofia Kaczmarek, teraz obiecująca adeptka astronomii działająca na Uniwersytecie w Cambridge, laureatka konkursów, której imieniem jest nazwana odkryta planetoida. „Wtedy po prostu była entuzjastyczną dziewczyną, z którą oglądaliśmy niebo. Jej mama Małgorzata Kaczmarek jako psycholog wzmacniała interdyscyplinarność spotkań¹². Dodaje: „Amator to admira- tor, który szuka, penetruje temat [...], czasami jest w stanie wprowadzić głębiej. Nie ma materiałów które opublikował, [...] na żywo wnosi nieznanne...¹³”.

Krzysztof Mazur jest cenionym profesorem rzeźby na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. Inspiruje u podopiecznych poetyckie otwarcie,

nasłuchiwanie przestrzeni. Uwrażliwia na „zdegradowane media”, na przykład w zwietrzalej skale zachęca do obserwacji wszelkich „błędów w stratygrafii”, do szukania w nich potencjalności semantycznych i wzmacniania znaczeń. Uczy dostrzegać to, co nieoczywiste, alogiczne, niemonumentalne, aleatoryczne, stosuje też wiele „praktyki wkluczające”, np. od lat 90. XX wieku zaprasza studentów do udziału w organizowanych przez niego ekspozycjach zbiorowych, współtworzonych przez artystów dojrzałych o ugruntowanej już pozycji.

Interdyscyplinarne projekty oraz kompozycje Krzysztofa Mazura, a także działania są związane szczególnie z ziemią, wodą, wreszcie powietrzem, stając się strefami otwartymi na obecność innych istot, szczególnie ptaków w ich indywidualnej i archetypowej tożsamości. Ustanawiają ekwiwalenty (nieopresyjnych) znaków drogowych bądź diagramów. Są metaforami kwitnienia, zasilania, wznoszenia, zmagania. Medytacyjna i dyskretnie witalna procesualność emanuje niemal z każ-

dej struktury Krzysztofa Mazura – czy trwałej rzeźby, czy efemerycznej instalacji tworzonej *in situ*. W 2023 twórcą jest kuratorem nowych projektów, m.in. *Podnosząc Kromkę* (w utworzonej przez niego strefie Kulturywacji Artystycznej Planta w Biskupicach).

Artysta w kuratorskim tekście do projektu *Gdziekolwiek jesteś. Cokolwiek robisz* (2011–2018) podkreślał, iż wspólnie z żoną od 2008 w strefie Planta przystosowują przestrzenie do nowych spotkań problemowych, aranżując sale wystawiennicze czy miejsca na sympozja. Zdobywają też rolnicze doświadczenia na zasadzie podglądania i testowania różnych metod upraw. Pisał: „w naszej wsi najłatwiej rozmawia się o ogrodach, które nie tylko zdradzają nasze upodobania, ale też stosunek do przyrody. Zazwyczaj staramy się by reprezentujący nas ogród był pożyteczny, ale też, zgodnie z naszym poczuciem, piękny. Tworzymy najrozmaitsze kompozycje ogrodowe, nie przejmując się zupełnie prawami autorskimi. [...] przekazujemy sobie w prezencie najlepsze sadzonki i nasiona, ciesząc się, że weszły, kwitną i owocują ku ucieście swoich nowych opiekunów. [...] Autor bestselleru *Sekretne życie drzew*, Peter Wohlleben, uważa, że rośliny myślą i działają celowo, bo nie tylko reagują na bodźce, ale potrafią inicjować pro-

Krzysztof Mazur, *Moje miejsce na ziemi*, performance, 1989, spotkania twórcze *Prima Aprilis*, z cyklu *Sztuka w domu*, kurator Krzysztof Mazur, Toruń, fot. archiwum artysty

cesy o sprzyjających i oczekiwanych skutkach. [...] W tym rozszerzonym rozumieniu przeciwstawianie kultury naturze traci na wyrazistości¹⁴. „Donna Haraway porównuje nierozzerwalny związek natury i kultury do gobelinu *wspólnego bycia / stawania się stworzeniami (także ludźmi)*”¹⁵. Małgorzata Jankowska dodaje, iż „Emocjonalne ugięcia przestrzeni sugerują wychodzenie poza pierwotny kształt”¹⁶.

Dla Krzysztofa Mazura sztuka jest jak ogród, bogaty w bioróżnorodność, związany z osobowościami: „zaszczepiliśmy w nim myśli. Wszystko się poetycko zająbia, a my jesteśmy jak te drzewa”¹⁷ ■■■

Przypisy:

¹ Por. *Krzysztof Mazur: rzeźba – formy rdzenne*, Kartuzy 2006, Galeria Refektarz, kat. wyst., proj. Matylda Mazur; *Krzysztof Mazur*, Toruń 2005, Galeria Sztuki Wozownia, wstęp A. Oborska-Oracz, kat. wyst.; Krzysztof Mazur, w: *Resistance*, red. D. Grubba, M. Thiede, PGS Sopot, kat. wyst., s. 84–86, 138.

² Por. *Krzysztof Mazur i CZTERY ROCZNICE: [Projekt „Galerii Nad Wisłą” – jej lokacja i remont – rozpoczęcie 35 lat temu/Spotkania twórcze w cyklu „Sztuka w domu” – rozpoczęcie 30 lat temu/Działalność Fundacji Praktyk Artystycznych „i...” – rozpoczęcie 25 lat temu/Strefa Kulturywacji Artystycznej PLANTA w Biskupicach – ustanowienie 10 lat temu]*, Toruń 2018, tekst: Z. Trzeźniowski i in., kat. wyst.

³ Jacek Jagielski, rozmowa 5.05.2023.

⁴ Wolfgang Welsch, *Przestrzenie dla ludzi?*, w: *Co to jest architektura*, red. Adam Budak, Warszawa 2002, s. 160.

⁵ Aktualnie Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa w Grębocinie.

⁶ Maurice Merleau-Ponty, *Proza świata. Eseje o mowie*, wstęp Stanisław Cichowicz, Warszawa 1999, s. 8. Kuratorami *Oikos* byli Małgorzata Winter i Bogdan Chmielewski, autorzy tekstu *Bydgoski „Oikos” – 1994, 1995, 1996–1997*, w: *Rocznik „Rzeźba Polska” 1994–1995*, t. VII: *Sztuka instalacji*, red. Romuald K. Bochyński, Orońsko 1998, CRP, s. 149–157.

⁷ *Galernicy wrażliwości*, red. Maria Janion, Stanisław Rosiek, Seria *Transgresje*, Gdańsk 1981.

⁸ Małgorzata Winter i Bogdan Chmielewski, *Bydgoski „Oikos”*, op. cit., s. 157.

⁹ W 1980–1981 współredagował studenckie pismo: „Wysztukaniec” – pismo studentów WSP UMK, grudzień 1981, nr 5, <http://artmuseum.pl/pl/archiwum/archiwum-zbi-gniewa-libery/1943/102186>

¹⁰ Cyt. za: <http://culture.pl/pl/miejsce/fundacja-praktyk-artystycznych> [dostęp: 8 stycznia 2016].

¹¹ Por. m.in. Krzysztof Mazur, *Drzwi: Anita Oborska-Oracz*, „Kwartalnik Rzeźby Orońsko” 2012, nr 1–2, s. 22–23; *Co mimo wszystko budzi Twoją nadzieję?*, red. Katarzyna Adaszewska, Ala Majewska, Toruń 2021, kat. wyst.; *Katarzyna Adaszewska: obiekty rzeźbiarskie*, red. Katarzyna Adaszewska, Toruń 2015, proj. Marta Bindek, kat. wyst.

¹² Krzysztof Mazur, kwiecień 2023.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Krzysztof Mazur, *Cokolwiek robisz...*, Lubostroń 2018.

¹⁵ K. Mazur, op. cit., 2018.

¹⁶ Małgorzata Jankowska, *Emocje i rzeźba*, w: *OPWA*, Orońsko 2015, CRP, s. 71.

¹⁷ Krzysztof Mazur, wypowiedź z maja 2023. Autorzy tekstu składają podziękowania Krzysztofowi Mazurowi za wszystkie rozmowy i przekazane materiały.